

De 'drie van Breda' in het publieke debat

Hinke Piersma, 16 oktober 2009

Abel Herzberg, overlevende van kamp Bergen-Belsen, was een voorstander van vrijlating van 'de drie van Breda', de Duitse oorlogsmisdadigers die na hun veroordeling in de Bredase koepelgevangenis werden opgesloten. Maar toen tenslotte de laatste twee – nummer drie was inmiddels gestorven in gevangenschap – in 1989 over de grens werden gezet, werd Herzberg verscheurd door twijfel. Tegen Huub Oosterhuis zei hij:

Toen ik terugkwam uit Bergen-Belsen, toen ik thuiskwam, toen leefden onze drie kinderen nog. Dat is zo'n vreugde, dat vaagt zoveel ellende weg... Maar als je nou thuis was gekomen en je kinderen leefden niet meer? Daar kan je toch niet overheen komen? Voor die mensen is deze vrijlating toch niet te verdragen? Daarom weet ik het niet meer, ik weet niet of ik wel gelijk had met al dat gepraat van mij.

Herzberg verwoord hier de dilemma's rond bestraffingsvraagstukken waaronder ik hier ook het gratiebeleid reken, in een notendop. De juridisch geschoolde Herzberg – hij was advocaat - stond voor een humaan strafrecht waarin geen levenslange gevangenisstraf tot de dood erop volgt paste. Volgens Herzberg moest niet toegegeven worden aan de vergeldingsbehoefte, in zijn ogen een mooier woord voor wraak

Toen 'de twee' eenmaal de grens over waren gezet, was Herzberg, zoals gezegd, niet meer zo zeker van zijn zaak. Had hij eigenlijk wel recht van spreken, gezien het feit dat zijn hele gezin de oorlog had overleefd? De juridische benadering maakte plaats voor emotioneel-psychologische argumenten, een trend die zich alleen nog maar verder lijkt voort te zetten. Beploitten progressieve strafrechtjuristen van de zogeheten Utrechtse school in de jaren vijftig/zestig een strafsysteem van 'begrijpen en vergeven' in plaats van 'vergelding en wraak' tegenwoordig klinkt de roep om hardere en vooral langdurige straffen luider en luider. Maar daarmee is het probleem niet opgelost: is het inderdaad wenselijk dat misdadigers die zich schuldig hebben gemaakt aan ernstige misdrijven, en in dit geval Duitse oorlogsmisdadigers die zich schuldig hebben gemaakt aan misdrijven tegen de menselijkheid op te sluiten tot de dood erop volgt?

Na de Tweede Wereldoorlog hebben in Nederland 241 Duitsers terechtgestaan. Achttien van hen kregen de doodstraf, die vijfmaal daadwerkelijk werd voltrokken. Bij negen werd de doodstraf omgezet in levenslang. Drie van hen werden in 1959 vrijgelaten, en twee in 1960. Over de vier anderen werd in die jaren geen gratiebesluit genomen. Het ging hier om Willi Lages, Ferninand aus der Fünten, Franz Fischer en Joseph Kotälla. Lages, Aus der Fünten en Fischer waren direct betrokken bij de Jodenvervolging, Kotälla werd berucht vanwege zijn wrede optreden in kamp Amersfoort. De vier Duitse oorlogsmisdadigers zouden echter niet de geschiedenis ingaan als 'de vier' maar als 'de drie van Breda', want toen de emoties over een eventuele vrijlating een hoogtepunt bereikten, verbleef Lages al niet meer in de Bredase gevangenis. Hij werd in 1966 overgebracht naar Duitsland

vanwege een ernstige aandoening die, naar het oordeel van de behandelende specialisten, terminaal was. De protesten tegen de strafonderbreking (want dat was het) van Lages vielen in het niet bij de reacties naar aanleiding van het voornemen van minister van Justitie Van Agt begin jaren zeventig om de drie overgebleven oorlogsmisdadigers gratie te verlenen.

Zoals bekend valt de beslissing van de Koning om gratie te verlenen al sinds 1848 onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister. De minister dient voor de kwijtschelding of verwisseling van de opgelegde staf waarover hij het staatshoofd adviseert, tevoren WEL het advies van de rechter in te winnen, maar hij hoeft vooraf geen toestemming te vragen aan het parlement. Bij 'de drie van Breda' ging het anders, Van Agt beloofde in oktober 1971, nadat hij al te kennen had gegeven dat hij voorstander van vrijlating was, om met de Tweede Kamer van gedachten te wisselen over de procedure. Er waren twee wegen die bewandeld konden worden: dan wel gratieverlening, dan wel voorwaardelijke invrijheidsstelling. Voor deze laatste optie was een wetwijziging nodig omdat voorwaardelijke invrijheidsstelling destijds was voorbehouden aan tijdelijke gestraften en niet was bedoeld voor degenen die levenslang hadden gekregen. Van Agt zou uiteindelijk voor gratieverlening kiezen en schreef op 16 februari 1972 een brief aan de Tweede Kamer, waarin hij, en ook dit was uitzonderlijk, ook de adviezen van de Hoge Raad en de bijzondere strafkamer van Amsterdam bekend maakte. Eenstemmig hadden zij geadviseerd gratie te verlenen.

De parlementaire weg die Van Agt meende te moeten bewandelen zette de deur wijd open voor een openbare discussie die de tegenstanders van gratiëring zouden aangrijpen om hun stem luid en duidelijk te laten horen. Politieke onzekerheid leidde er toe dat 'de drie van Breda' na 27 jaar gevangenschap opnieuw werden berecht. Vrouwe Justitia verscheen nu echter niet in de gedaante van een rechter, maar werd belichaamd door de oorlogsslachtoffers en droeg niet langer een blinddoek en weegschaal. Getooid met alleen haar zwaard trachtte ze de Nederlandse samenleving te doordringen van het tot op heden onverwerkte oorlogsleed en de overtuiging dat de laatste Duitse oorlogsmisdadigers tot aan hun dood in gevangenschap moesten blijven. En ze was succesvol. De Nederlandse publieke opinie keerde zich massaal tegen vrijlating. Ten langen leste was de moord op de Joden doorgedrongen tot de Nederlandse samenleving en kreeg de Jodenvervolgung de plaats die het behoorde te hebben: een inktzwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis.

Dat had even geduurd. De Jodenvervolgung heeft pas langzaam een plaats in de collectieve herinnering aan de vijf bezettingsjaren gekregen. Daaraan ligt een aantal redenen ten grondslag. Op individueel niveau had men grote behoefte de oorlog achter zich te laten wat buitengewoon openhartig is verwoord door de niet-joodse journaliste Willy Wielek. Wielek had tijdens de oorlog in het verzet gezeten en zich intens ingezet voor de hulp aan Joden. Na deze zware en spanningsvolle jaren had ze na de bevrijding behoefte aan feestvieren, ze zei in 1998 en ik citeer:

Ik zie nog Eddy de Wind voor me, hij was overlevende van Auschwitz en tierde: Hoe kunnen jullie feest vieren, weet je wel wat er gebeurd is, je weet niet eens wie er allemaal dood zijn, zijn jullie helemaal gek geworden. Ik zei niets maar ik dacht: ja hoor, goed hoor, je hoeft niet zo hysterisch te doen, nu even niet, eerst feest. Ik zie een vrouw met haar dat net weer een beetje begon aan te groeien in kleine zwarte krulletjes op een kaalgeschoren hoofd. Ze zei: 'Das Leben ist nicht mehr schön,' Ik zei niets, ik dacht: ja mens, dat zal best, maar ga maar een deurtje verderop met je verhaal.

Op nationaal niveau stond alles in het teken van de wederopbouw van Nederland en daarbij paste slachtofferschap slecht. In plaats daarvan werd de klemtoon gelegd op het klein-maar-dapper-volkje dat zo bruut onder de voet was gelopen door de Duitse bezetter.

Vanaf de jaren zestig kantelde dit beeld. Dit gebeurde onder andere onder invloed van het Eichmann-proces in Jeruzalem in 1961 en het werk van de historicus Presser. Presser maakte zich in zijn twee delen 'Ondergang' woordvoerder van de vermoorde Joden en klaagde de Nederlandse samenleving aan. De veronderstelde en graag-geloofde heldhaftigheid van de Nederlandse bevolking kwam hiermee in een ander licht te staan en luidde een periode in waarin het besef groeide dat de Nederlandse bevolking tekort was geschoten als het ging om de bescherming van de Joodse bevolkingsgroep.

Paradoxaal genoeg leidde deze gerichtheid op het eigen aandeel in de Jodenvervolging tot een steeds onverzoenlijker houding ten opzichte van de Duitse oorlogsmisdadigers. 'We mogen de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog niet opnieuw in de steek laten', was een veel gehoord argument in de discussies die eind jaren zestig, begin jaren zeventig werden gevoerd. De reflectie op de eigen rol beïnvloedde het debat over de gratieverlening van 'de drie', het zweepde de emoties op, radicaliseerde standpunten en leidde uiteindelijk tot een discussie tussen voor- en tegenstanders die wel is omschreven als een 'dialoog tussen doven'.

De tegenstanders hadden het tij mee. Ze werden massaal gesteund door de Nederlandse media. De televisie speelde hierbij een sleutelrol. Het medium bleek meer dan welk ander ook, in staat de publieke opinie te mobiliseren door emoties letterlijk zichtbaar te maken. De Nederlandse bevolking werd getuige van hartverscheurende verhalen van overlevenden. En deze waren hartverscheurend. Maar, zo mag men zich afvragen, waren de slachtoffers niet eenvoudigweg te boos om een oordeel te vellen. In dit verband wil ik nogmaals Herzberg aanhalen die in een interview en verwijzend naar het Romeins recht, vertelt van een rijk man die een uiterst kostbare vaas bezit. Op een dag heeft een van zijn slaven die vaas in wel duizend stukken laten vallen. Daarop zegt de man tegen de slaaf: 'Als ik niet zo woedend was, zou ik je straffen.'

In 1972 hadden Aus der Fünter, Fischer en Kotälla er 27 jaar gevangenisstraf op zitten. Was dit genoeg? Het is een duivels dilemma. Drie jaar eerder had de toenmalige minister van Justitie Polak, nadat hij de gratieverzoeken had afgewezen, nog geschreven 'dat bij de beoordeling niet buiten beschouwing mocht blijven, dat het hier gaat om delicten ten aanzien waarvan geen straf - ook niet de levenslange straf - ook maar enigermate evenredig kan zijn aan hetgeen is misdreven'. Aan 'de drie' schreef hij dat hij tot deze beslissing was gekomen, mede op basis van het feit 'dat de wonden die door uw daden bij velen in ons volk en hun nabestaanden zijn geslagen nog allerminst zijn geheeld. Integendeel, door alle geledingen van het Nederlandse volk heen lopen de nog heden herkenbare sporen van dood of onherstelbare verminking van duizenden mensen.' Polak koos de kant van de oorlogsslachtoffers. Het gold in eerste instantie niet voor Van Agt. Hij haalde pas bakzeil toen de publieke opinie zich tegen hem keerde.

En daarmee is de discussie over de eventuele gratieverlening van de 'drie van Breda' een voorbeeld geworden van de wijze waarop een verondersteld algemeen gedeeld gevoel, bepalend werd voor het lot van, in dit geval, de Duitse oorlogsmisdadigers, een gevoel waarin geen plaats meer was voor nuance omdat voorstanders van vrijlating bij voorbaat werden verguisd, weggezet als 'fout' NA de oorlog. Dat overkwam bijvoorbeeld de internist Hans Hers die zich zijn leven lang intensief had

ingezet voor de hulp aan oorlogsslachtoffers, maar wel een steen door de ruit kreeg toen hij zich in 1989 voor vrijlating uitsprak. Die steen had misschien kunnen worden voorkomen als de politieke besluitvormers doortastender waren opgetreden. Maar, het initiatief van vrijlating kwam uiteindelijk niet van hen, maar van een aantal prominente Nederlanders onder wie een paar vooraanstaande verzetsstrijders die vonden dat er maar eens een einde moest komen aan de steeds opnieuw opblazende discussie.

De laatste twee Duitse oorlogsmisdadigers werden in 1989 geëticaried door een minister van Justitie, Korthals Altes, die daar eigenlijk helemaal geen voorstander van was, wederom een merkwaardige historische paradox. In de tussenliggende periode gebeurde er weinig. Van Agt wenste zijn vingers na 1972 niet meer te branden aan deze kwestie, zijn opvolger Job de Rooter ook niet. Hij verklaarde achteraf dat ieder zelfstandig handelen in deze politieke zelfmoord zou zijn geweest. Onomwonden gaf de Rooter hiermee aan dat, waar het ging om 'de drie van Breda' de politieke besluitvormers letterlijk de gijzelaars waren geworden van de publieke opinie.

In 2001 begon ik aan mijn onderzoek naar de politieke besluitvorming rond 'de drie van Breda'. In mijn herinnering was het een speurtocht naar relevante bronnen, waarin ik me afwisselend historicus en crime investigator voelde. Wat is er mooier dan historisch onderzoek doen naar materiaal dat nog onontgonnen en ongeinventariseerd is. Met de overdracht naar het Nationaal Archief van de stukken van het ministerie van Justitie, is het archiefmateriaal wat ik raadpleegde, zoals een collega van mij opmerkte, 'getemd'. Getemde archieven hebben echter ook hun charme. Ze besparen tijd en dat is vandaag de dag, waarin ook wetenschappelijk onderzoek steeds vaker aan strenge deadlines gebonden is, een enorm voordeel.

NB: Deze lezing is uitgesproken tijdens het symposium 'Het naoorlogse gratiebeleid in Nederland' op 16 oktober 2009. Deze bijeenkomst werd georganiseerd naar aanleiding van de overdracht van een belangrijk deel van het Justitie-archief aan het Nationaal Archief. Dit deel van het archief omvatte onder meer het naoorlogse gratiebeleid, waaronder de dossiers van de in Nederland berechte oorlogsmisdadigers. Hinke Piersma promoveerde in 2005 op de studie 'De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989'.